

מה צ'ארלס וורן לא הכיר בקשת וילסון?

דן בהט – אוניברסיטת טורנטו
ואבי סולומון – הקרן למורשת הכותל המערבי

מבוא

סקירה זו נועדה לתאר את הממצאים שנתגלו באיזור קשת וילסון, (הכוונה היא לכל מנהרת התפילה של הגברים מרחבת הכותל צפונה), במהלך החפירות שנערכו באיזור בקיץ תשס"ו. חפירות אלה נעשו בעקבות הסרת הריצוף שהיה קיים מתחת לקמרון קשת וילסון, פרוק עזרת הנשים שהיתה קיימת במקום עד לקיץ תשס"ה, בנייתה של עזרת נשים במפלס הגבוה מרחבת התפילה, וכן ביצוע עבודות תשתית לתעלות חשמל ומיזוג אוויר בכל מתחם מנהרת התפילה. תחילה נסקור את ממצאי צ' וורן שעבד במקום, ואת תיאוריו, ולאחר מכן נתאר את הממצאים החדשים העולים מהחפירה שנעשתה במקום, ולאור ממצאים אלה נדון בשאלה עד כמה וורן דייק בתיאוריו את האיזור.¹

מה וורן ידע על קשת וילסון?

(וורן וילסון 1871: 76-94) את חפירותיו באיזור וורן תיאר בספרו המשותף עם וילסון קשת וילסון, ובתוך כך הזכיר את העבודות של קודמיהם באיזור: את עבודתו של ט' (ואת עבודתם 206טובלר, הראשון שגילה את קשת וילסון בשנת 1845 (טובלר 1853: של ג' בארקלי וצ' וילסון, שאף הם ביקרו בקמרונות שמתחת בניין ה'מחכמה', שהוא למעשה מדרסה ממלוכית מהמאה הארבע-עשרה, הידועה גם בשם תנכזיה. וורן ציין שהגיע אל הקשת בעקבות תיאורו של טובלר (בהט תשנ"ג). הוא הגיע לשם דרך שער שהיה בסמטת הכותל המערבי, חצה דרכו את גן המחכמה, ועבר דרך מבני התמך של בניין המחכמה, בדיוק כפי שעשה בארקלי לפניו (בארקלי 1858: 583). ואולם באותו מקום בו

¹ על עבודתו של וורן ראו: וורן 1876; וורן 1889.

הוא נכנס מתחת למחכמה עמד ביתו הקטן של השומר המוסלמי, שסרב לאפשר מעבר דרכו ולכן נאלץ וורן לעבור אותו תוך כדי טיפוס על גג הבית, הבנוי מעל לקמרון ומתחת לקשת, וזחל בקמרונות עד לפתח קטן המוביל לקשת וילסון (וורן תשמ"ז: 243). מבנה זה תואר בפירוט באטלס שלו בתוכנית 34 (איור 1).

מתחת לקשת וילסון התגלתה בריכה שכונתה על ידי בארקלי בשם 'בריכת המחכמה'. לפי בארקלי היה אורכה 84 רגל מצפון לדרום - הווה אומר כ-26 מטר לאורך הכותל המערבי, ורוחבה 42 רגל שהינם כ-12.80 מטר. משמעות מידות אלה היא שהבריכה היתה, בתקופתו של בארקלי, גדולה הרבה יותר מהשטח שתחת קשת וילסון, שכן אורכה של קשת וילסון על פי מדידה מודרנית הוא כ-15 מטר בלבד. מכאן שהבריכה השתרעה דרומה, מעבר לקשת. בארקלי אף ציין פתח סתום שהיה בצד הצפוני של הבריכה. וילסון הזכיר בריכה זו מספר פעמים בסקר שערך לאיתור מפעלי המים בירושלים (וילסון 1865) הוא כינה אותה בשם 'אל-בוראק', וציין שרק הצד הצפוני של בריכה זו היה מקורה על ידי קשת וילסון. הוא הזכיר אף את הקשת המאוחרת, הקיימת עד היום, הצמודה לקשת וילסון מצפון, ואת הפתח הסתום הפונה צפונה, שהוזכר על ידי בארקלי. דומה שהקשת שנזכרה היא חלק מבור מים מאוחר יחסית, שנבנה במקום זה בשנת 1866.² אל פתח זה עלו באמצעות מספר מדרגות המופיעות אף הן באותה תוכנית. הבריכה לא הגיעה אל הקצה הצפוני של קשת וילסון, ואכן על הקשת ניכרים עקבות של קיר שחסם את הצד הצפוני והוסר, ככל הנראה בידי עובדי משרד הדתות. וילסון בדק את איזור הפתח החסום, וציין שהוא נסתם בבניה 'מודרנית'. כאשר עובדיו פרצו את הפתח הם הגיעו, במרחק של 5 ס"מ, לקיר נוסף שהיה בנוי בצורה יציבה ביותר, אלא שהחפירה הופסקה כאשר דיירי הבתים מעל איזור החפירה שמעו את הקולות שבקעו מלמטה. נראה לנו שהקיר בו נתקלו עובדיו של וילסון, הוא למעשה אחת מהאומנות האדירות היוצרות את האולם הגדול בצורת צלב במנהרת הכותל, הממוקם ממערב ובצמוד ל'נדבך רבה'. התמונה המתקבלת

² בהט תשנ"ג, עמ' 38, הערה 1.

אם כן היא שבריכת אל-בוראק, תפסה את כל השטח מתחת לקשת וילסון (לוקוס 300), את תחומי עזרת הנשים (לוקוס 311), ואת הקמרון שמדרום (פחות או יותר לוקוס 302), (איור 2). בין היתר, וורן תאר את חפירת הפיר ליד הפינה הדרום מזרחית של קשת וילסון, בצמוד לכותל המערבי. הוא התחיל בחפירה בגובה של כ-1.10 מטר מתחת לתחילת הקשת, (כגובה נדבך אחד), וירד דרך רצפת מלט מהודק, שהיתה ככל הנראה חלק מרצפתה של בריכת אל-בוראק. בעומק של 7.30 מטר הוא הגיע לראש מפולת של אבני קשת. מפולת זו היתה מונחת על מפלס של אבנים שאין להסבירו אלא כריצוף 'הרחוב ההרודיאני', לאחר שחצב באבני הריצוף של הרחוב ההרודיאני חור קטן ירד וורן עד לגובה של כ- 13.50 מטר מתחת לתחילת הקשת והגיע למפלס המכיל מים.

החפירות בשנת תשס"ו

במהלך עונת החפירות של קיץ תשס"ו, פורק, כאמור, הריצוף הישן, הן בקמרון המצויים מתחת לבניין המחכמה והתומכים אותו, (מנהרת התפילה לגברים), והן בהמשך, צפונה, מתחת לקשת וילסון עצמה. לאחר פירוק הבניות המודרניות שביצעו אנשי משרד הדתות מתחת בניין המחכמה, ועם חשיפת גדם של קמרון שהיה במקום ופורק בעבר, התבררה התמונה המופיעה בתוכניות של וורן. לאור פעולות אלה ברור לנו יותר מה וורן עשה כאן, ומה הוא תיאר.

מסתבר שכל לוקוס 304 (איור 2), היה במקורו קמרון שגדמיו שרדו על האומנות הצפוניות והדרומיות של הלוקוס. קמרון זה תועד על ידי וורן (איור 1: הקמרון הימני למטה). רישומו של קמרון זה ניכר עד היום על שלושה מנדבכיו של הכותל עצמו. בחלקו העליון של הקמרון היה מפלס ריצפה, שאיננו מוכר לנו. דומה שיש לזהות את שרידי קמרון זה עם ביתו של השומר המוסלמי (ראו לעיל), שוורן הלך על גגו, ביחד עם נכבדי הרבנים בירושלים כאשר ערך להם סיור בחפירותיו. מכאן מסתבר שוורן נכנס דרך הקמרון המזרחי ביותר במערכת הקמרונות האיוביים. קמרון זה שימש, ככל הנראה, למגורים גם בתקופה המנדטורית, כעדות הטיח והסיד הלבן שכיסה אותו וסימני צבע כחול המצויים

באחת מפינותיו, בסמוך לכניסה של ימינו וממזרח לה. מכאן וורן נאלץ לעלות למפלס גבוה יותר מעל הקמרון, כנראה בשל קירות שחסמו את דרכו, ושפורקו מאז על ידי עובדי C משרד הדתות. משם הוא המשיך בדרכו צפונה ללוקוס 303, וחפר פיר שיורד עד לנדבך (פיר שאותו המשיכו עובדי משרד הדתות בפיר שלהם שהורחב מעט צפונה), ומכאן ירד בסולם אל ריצפת בריכת אל-בוראק, דרך קיר שלא קיים היום.

בעיית תאריך בניית הקמרון

הקמרון, שגדמיו הדרומי והצפוני נחשפו בלוקוס 304 (איור 3), נשען על אומנות בצפון הלוקוס ובדרומו, שבנייתן מתוארכות על ידינו לתקופה הממלוכית הואיל והן תומכות את בניין המחכמה שנבנה במאה הארבע-עשרה. האומנות מאוחרות לתקופה האיובית. תיארוך זה נובע מכך שהאומנה המערבית בלוקוס 304 בנויה באבנים איוביות, וכן דומה שחלקו העליון של הקמרון היוצא מאומנה זו, קודם לאומנה הממלוכית שעליה נשען גם הקמרון הנדון כאן. האומנה האיובית המערבית של לוקוס 304, מסתיימת בקמרון המגיע עד הכותל המערבי ונתחב לתוכו בעזרת חריץ שנחצב בכותל. האומנה הצפונית של לוקוס 304 נראית כתומכת בקשת זו שהיא כאמור איובית לדעתנו, ולכן יש לתארך אומנה זו לתקופה הממלוכית. לדעתנו, זהו גם תאריך בניית הקמרון (שנזכר לעיל) בלוקוס 304 שגדמיו מצויים באומנות הדרומית והצפונית.

מה וורן לא ידע?

וורן לא ידע, כי מתחת לקמרון בלוקוס 304 ומתחת למפלס הרצפה שעליה דרך (מאחורי שכבת הטיח העבה של בריכת אל-בוראק) מסתתר בניין ענק מהתקופה הצלבנית. על קיומו של בניין זה, הנבלע על ידי מערכת הקמרונות של מנהרת הכותל ותומך את יסודות בניין המחכמה, למדנו במהלך חקירת מערכת הקמרונות של מנהרת הכותל, במסגרת

ההכנות לפרסום מדעי מסודר של מערכת מנהרות הכותל המערבי.³ בניין צלבני ענק זה נבנה מדרום לקמרון קשת וילסון וקירו המזרחי מקביל לכותל המערבי. בשלב זה, אין בידינו תוכנית מלאה של הבניין, מאחר שהצד המערבי שלו טרם נחפר. עם זאת, ברור לחלוטין כי הבניין כלל לפחות שתי קומות, ובתוכו אולמות וחדרים שונים. בן השאר נחפר בעונת תשס"ו חדר מקומר שגובהו 5 מ' מתחת למפלס ההליכה הנוכחי במנהרת התפילה, שהוא המשכו של אולם גדול הפונה מערבה. תיארוכו של המבנה לתקופה הצלבנית מתבסס בין השאר על מאפיינים ארכיטקטוניים, כגון פתח הקבוע בקירו הדרומי, המאופייין בקשתו השבורה וצורת סיתות אבניו אופיינית לתקופה הצלבנית (המאה השתים-עשרה). כמו כן, במקומות שונים על פניו החיצוניים של הבניין הצלבני ניכרות אבנים רבות עם הסיתות האלכסוני האופייני לתקופה הצלבנית. הן מופיעות בייחוד בזווית הדרום מזרחית של הבניין, הנמצאת מצפון מערב לקמרון בלוקוס 304. בניין זה כוסה בטיח בריכות עבה, עד שצורתו לא ניכרה כלל. הדבר נעשה ככל הנראה בתקופה הממלוכית, בסמוך לבניית היסודות התומכים את בניין המחכמה,

קשת וילסון- לוקוס 300

בעקבות התקנת חלק מקשת וילסון כעזרת נשים, התחלנו בחפירת הפינה הדרומית ביותר של הקשת, בקטע הנוגע בפינה הצפון מזרחית של הבניין הצלבני. החפירה התבצעה למרחק של 1.8 מ' צפונה מהקיר הצפוני של הבניין הצלבני, ובאורך של 7 מ' ממזרח למערב, במקביל לקיר זה, ממש מתחת לאיזור בו היתה עזרת הנשים שפורקה. מתחת לריצוף המודרני של קשת וילסון, שהותקן בראשית שנות השבעים, נתגלו פני רצפת בריכת אל-בוראק. ורון ציין כי לבריכת אל-בוראק יש רק רצפה אחת, אולם בחפירתנו במקום גילינו כי מדובר בשתי רצפות בשני מפלסים שונים, זה על גבי זה, האחד קדום יותר והשני מאוחר. הרצפה העליונה מטוייחת בטיח עבה, ונסמכת אל קיר משולש

³ לפרסום ראשוני של מבנה זה ראו: בהט וסולומון תשס"ב.

אלכסוני שכיוונו צפון מזרח – דרום מערב, מתחת ללוקוס 311. היא ניגשת באלכסון לקיר הצפוני של הבניין הצלבני. קיר זה היה מצופה בטיח בזמנו של וורן כפי שניתן ללמוד מהאיור המפורסם שלו של קשת וילסון (ראו איור בשער המאמר), אך בשעת החפירה הקיר האלכסוני לא היה מצופה בטיח.

הרצפה האמורה הינה בצבע אפור ובעומק של כ-70 ס"מ מתחת למפלס הריצוף המודרני בקשת וילסון שהוא בגובה 728.22 מ'. הטיח של הרצפה העליונה מורכב מסיבים, קרמיקה גרוסה, ואפר בכמות קטנה. יש לציין שטיח אפור בדרך כלל משמש לגימור חיצוני. מדובר ככל הנראה ברצפה עות'מאנית ולא ממלוכית, שכן הסיבים אינם אופייניים לרצפות מטויחות מן התקופה הממלוכית. המילוי מתחת לרצפת הטיח הוא בעומק של כ-30 ס"מ, והוא מורכב מסיד, אפר וגושי פחם קטנים, ללא טיח.

בפינה המערבית של החפירה נתגלה סרגל טיח העולה מן הרצפה העליונה בגובה 14 ס"מ, וממשיך את טיח הרצפה העליונה על קיר הלבנים האלכסוני המערבי, שנמצא בקו צפון מערב - דרום מזרח. גובה נדבכיו הוא בין 17 ל-20 ס"מ, ואורך הלבנים המרכיבות את הנדבכים הוא בין 20 ל-60 ס"מ. דומה שכולו היה מכוסה באותו טיח שנשתמר ברצפה.

מתחת למפלס רצפה זו נתגלתה הרצפה הנמוכה יותר המתוארכת לתקופה הממלוכית (איור 4). היא עשויה היטב ומתחת לה מילוי דבש באבנים גדולות שמתחתיו, בקטע הסמוך לקיר האלכסוני, יש שוב מפלס של אבנים גדולות שחלקן משתלבות בקיר שעובר לאורך החפירה שלנו. בשלב זה איננו יודעים מה משמעותו של קיר זה, ומתי נבנה. ראוי לציין שעל פי תיעוד חפירותיו של וורן הוא לא נתקל בשום מפלס בקיר או קטעי בניין. בחפירתנו התברר, בנוסף לכך, כי הקיר הדרומי של לוקוס 311 (איור 2), מהווה מכלול של קירות שלא קל להפריד ביניהם. לאחר שהוסר הקיר הצמוד אל קירות הלוקוס (קיר שלמעשה היה הקיר הדרומי של ברכת 'אל-בוראק'), נחשפה תמונה מורכבת למדי של קירות:

הקיר ראשון, שבתחילה סברנו כי הוא הקיר הצפוני של הבניין הצלבני, למעשה הודבק אל הבניין הצלבני כדי לתמוך את חצאי הקשתות המחברות את בניין המחכמה אל קשת וילסון.

כידוע, לדעתנו אירע הדבר בתקופה הממלוכית כאשר היה צורך לחבר את הבניין הצלבני אל קשת וילסון ומכלולה על מנת לבנות מעליה את בניין המחכמה. בנקודה מסויימת בצד מזרח, נפסק הקיר הזה ובהמשכו היה קיר בריכת 'אל-בוראק'. הקיר הצלבני נראה כאן בכל גובהו, אלא שמערכת קשתות הפונות, הן לעבר קשת וילסון והן לעבר הכותל המערבי, מהוות השלמה לצורך בניית המחכמה.

סיכום

אם נסכם את הממצאים העולים מהחפירה בקיץ תשס"ה באזור קשת וילסון, נוכל לקבוע שוורן לא ידע על קיומו של הבניין הצלבני שהיה מוסתר מתחת לטיח בריכת אל-בוראק, וכן לא ידע על קיומן של שתי רצפות שונות בבריכה זו, הקדומה שבהם מן התקופה הממלוכית, והמאוחרת מן התקופה העות'מאנית. ממצאי החפירה מאפשרים לנו לשחזר את שלבי הבניה השונים שעברו על אזור זה במהלך השנים: מדרום לקמרון של קשת וילסון נבנה במאה השתיים-עשרה בניין צלבני גדול ממדים, שאנו מכירים כיום היטב את קירותיו הדרומיים, המזרחיים, והצפוניים. במאה הארבע-עשרה, הממלוכים השתמשו בבנין זה כדי לבנות עליו את בניין המחכמה, וכיסו את קירו המזרחי והצפוני בטיח בריכות עבה עד שלא ניכר כלל קיומו של הבניין הצלבני. הדבר נעשה כחלק מהתקנתה של בריכת אל-בוראק מתחת לקשת וילסון. בתקופה העות'מאנית הותקנה רצפת טיח חדשה לבריכת אל-בוראק, במפלס יותר גבוה. במאה התשע-עשרה נעשו שינויים במבנה הבריכה, כגון הקטנתה על ידי בניית קיר נוסף בצפונה מתחת לקשת וילסון קיר שחילק את הבריכה לחלק צפוני שהוצא מתחומי הבריכה, וחלק דרומי שנותר בה. מדרום לקשת וילסון, ומדרום מזרח לבניין הצלבני, נבנה בתקופה הממלוכית קמרון מתחת ליסודות בניין המחכמה ששימש למגורי שומר הבניין שאותו הזכיר וורן, וככל הנראה שימש הקימרון למגורים אף בתקופת המנדט.

ביבליוגרפיה

בארקלי 1858

J. T. Barclay, *City of the Great Kings*, Philadelphia (rep. N.Y. 1977).

בהט תשנ"ג

ד' בהט, 'מנהרות הכותל המערבי', *קדמוניות* 101-102, עמ' 38-48.

בהט וסולומון תשס"ב

ד' בהט וא' סולומון, 'חידושים בחפירות מנהרת הכותל המערבי', בתוך: יעקב אשל (עורך), *מחקרי יהודה ושומרון*, קובץ יא, אריאל, עמ' 177-179.

וורן 1876

Ch. Warren, *Underground Jerusalem*, London.

וורן 1889

Ch. Warren, *Survey of Western Palestine*, Jerusalem, London.

וורן תשמ"ז

צ' וורן, *ירושלים של מטה*, תל אביב.

וורן ווילסון 1871

Ch. Wilson & Ch. Warren, *The Recovery of Jerusalem*, London.

וילסון 1865

Ch. Wilson, *Ordnance Survey of Jerusalem*, London (rep. Jerusalem 1980).

טובלר 1853

T. Tobler, *Jerusalem und seine Umgebungen*, I, Berlin.